

Savdo nizolarida inson huquqlarini hisobga olish

Durdona Narimanova Maxmudjon qizi

Navoiy shahar prokuraturasi

Annotatsiya: Maqolada savdo nizolari va inson huquqlari o'rtasidagi murakkab munosabatlar yoritilgan. Asosiy e'tibor iqtisodiy manfaatlar va inson huquqlari tamoyillari o'rtasidagi muvozanatga qaratilgan.

Amartya Senning qobiliyatli yondashuvi doirasida inson huquqlarining iqtisodiy ko'rsatkichlardan tashqari, insonlar qadrlaydigan hayot kechirish imkoniyatlari bilan bog'liqligi ta'kidlanadi. Rana Plaza fojiasi iqtisodiy manfaatlarni inson huquqlaridan ustun qo'yishning salbiy oqibatlari sifatida keltirilgan.

Jahon Savdo Tashkiloti (JST) savdoni liberallashtirishga urg'u beradi va bu inson huquqlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. JSTning tanqidiy tahlilida qaramlik nazariyasi va dunyo tizimlari nazariyasidan foydalaniladi, bu nazariyalar JSTni rivojlangan davlatlarning manfaatlarini himoya qiluvchi tuzilma sifatida baholaydi.

Kalit so'zlar: Savdo nizolari, inson huquqlari, iqtisodiy manfaatlar, Jahon Savdo Tashkiloti (JST)

Kirish. Savdo nizolari inson huquqlari masalalari bilan kesishganda, u ko'pincha iqtisodiy manfaatlar va inson huquqlari masalalari o'rtasida murakkab va nozik muvozanatni yaratadi. Bir tomondan, savdo shartnomalarida ishtirok etayotgan davlatlar iqtisodiy o'sishni, bozorga kirishni va raqobatbardoshlikni birinchi o'ringa qo'yadilar. Boshqa tomondan, ular mehnat huquqlari, atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy adolatni o'z ichiga olishi mumkin bo'lgan inson huquqlari tamoyillarini qo'llab-quvvatlashi va hurmat qilishi kerak.

Savdo bitimlari doirasida iqtisodiy manfaatlar va inson huquqlari tamoyillarining kesishishini ko‘rib chiqadigan tegishli nazariyalardan biri bu Amartya Senning qobiliyatli yondashuvidir. Nobel mukofoti sovrindori iqtisodchi va faylasuf Amartya Senning ta’kidlashicha, rivojlanish nafaqat yalpi ichki mahsulotning o‘sishi kabi iqtisodiy ko‘rsatkichlar, balki odamlarning o‘zlari qadrlaydigan hayot kechirish imkoniyatlari bilan ham o‘lchanishi kerak[1]. Ushbu yondashuvda inson huquqlari insonlar o‘zlari qadrlaydigan hayotga intilish qobiliyatiga ega bo‘lishlari uchun muhim deb hisoblanadi.

Iqtisodiy o‘sinh va savdoni kengaytirish ish o‘rinlari yaratish va rivojlanishni rag‘batlantirish orqali jamiyatlarning umumiy farovonligiga hissa qo‘shishi mumkin bo‘lsa-da, ular beixtiyor inson huquqlarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish maqsadida ba’zi kompaniyalar arzon ishchi kuchidan foydalanishi mumkin, bu esa yomon mehnat sharoitlariga yoki bolalar mehnatiga olib keladi. Xuddi shunday, investitsiyalarni jalb qilish uchun atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalarini yumshatish mumkin, natijada ifloslanish va ekologik tanazzulga olib keladi, bu esa jamoalarning toza havo va suvga bo‘lgan huquqlariga zarar yetkazadi. Misol sifatida, Rana Plaza voqeasini keltirish mumkin:

Rana Plaza Bangladeshning Dakka shahridagi bir nechta tikuv fabrikalari joylashgan tijorat binosi edi. 2013-yil 24-aprelda bino qulab tushadi, natijada 1100 dan ortiq odam halok bo‘ladi, minglab odamlar yaralanadi.

Ushbu fojia jahon tikuvchilik sanoatida iqtisodiy manfaatlar va inson huquqlarining kesishishi bilan bog‘liq bir qancha muammolarni ko‘rsatdi. Rana Plazadagi tikuvchilik fabrikalari G‘arb bozorlarida tezkor moda va arzon kiyimlarga bo‘lgan talabni qondirib, yirik xalqaro brendlar uchun kiyimlar ishlab chiqargan. Ushbu brendlar Bangladesh kabi tikuvchilik ishlab chiqarish xarajatlari past bo‘lgan mamlakatlarda arzon ishchi kuchidan foyda ko‘rib kelgan.

Biroq, foyda olish va xarajatlarni kamaytirish uchun zavod egalari va ular yetkazib bergan brendlar ko‘pincha asosiy xavfsizlik standartlari va ishchilarning huquqlarini e‘tiborsiz qoldirdilar. Rana Plaza binosi tegishli ruxsatnomalarsiz va xavfsizlik choralarisiz qurilgan bo‘lib, unda ishchilar uzoq vaqt ishlagan, past maosh va xavfli mehnat sharoitlariga chidagan. Bolalar mehnati, majburiy qo‘shimcha ish vaqti va xavfsizlik haqida xavotir bildirgan ishchilar ta‘qib qilingan.

Rana Plazaning qulashi global norozilikni keltirib chiqardi va global ta‘minot zanjiriga xos bo‘lgan inson huquqlari buzilishiga e‘tibor qaratdi. Bu transmilliy korporatsiyalarning mas‘uliyati va shaffofligini oshirishga chaqirdi va tikuvchilik sanoatida mehnat standartlari va ish joyi xavfsizligini yaxshilashga qaratilgan tashabbuslarga sabab bo‘ldi[2].

Rana Plaza fojiasi iqtisodiy manfaatlarni inson huquqlari tamoyillaridan ustun qo‘yish oqibatlari haqida yorqin eslatma bo‘lib xizmat qiladi. U iqtisodiy o‘sinh va savdo kengayishi ishchilarning huquqlari, xavfsizligi va qadr-qimmatiga zarar yetkazmasligini ta‘minlash uchun mustahkam qoidalar, korporativ mas‘uliyat va xalqaro hamkorlik zarurligini ta‘kidladi.

Jahon Savdo Tashkiloti (JST)ning asosiy mandati savdoni liberallashtirishga ko‘maklashish va nizolarni savdo qoidalariga asoslangan holda hal qilishdir, bu har doim ham inson huquqlari maqsadlariga mos kelmasligi mumkin. Birgina Nizolarni hal qilish bo‘yicha anglashuvda inson huquqlari iborasi umuman uchramaydi, ammo savdo so‘zi 31 marta tilga olingan. Shu sababli, JST iqtisodiy manfaatlarni inson huquqlari nuqtayi nazaridan ustun qo‘yilishi borasida tez-tez tanqid qilinadi. Jahon Savdo Tashkiloti (JST) muhokamasida iqtisodiy manfaatlarni inson huquqlaridan ustun qo‘yadigan ikkita tanqidiy nazariya (qaramlik nazariyasi va dunyo tizimlari nazariyasi) mavjud.

1. Qaramlik nazariyasi: Ko‘pincha Andre Gunder Frank va Fernando Henrike Kardoso kabi olimlar bilan bog‘langan bu nazariya, global iqtisodiy tizim rivojlanayotgan davlatlar

hisobiga rivojlangan mamlakatlarga foyda keltiradigan tarzda tuzilganligini ta'kidlaydi. Qaramlik nazariyasiga ko'ra, JST kabi institutlar kuch va resurslarning tengsiz taqsimlanishini davom ettiradi va kuchaytiradi. JSTning qaramlik nazariyasi nuqtayi nazaridan tanqidchilari, u tashkilotning qaror qabul qilish jarayonlarida ustunlik qiladigan kuchli sanoati rivojlangan davlatlar va transmilliy korporatsiyalar manfaatlariga xizmat qiladi[3], deb ta'kidlaydilar. Global Shimolning iqtisodiy manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan bunday e'tibor inson huquqlari bilan bog'liq muammolarni hal qilishga qaratilgan sa'y-harakatlarga putur yetkazishi mumkin.

2. Dunyo tizimlari nazariyasi: Immanuel Uollershteyn tomonidan ishlab chiqilgan va Jovanni Arrighi kabi boshqa olimlar tomonidan yanada kengaytirilgan Jahon tizimlari nazariyasi global iqtisodiyotni yadro-cheikka tuzilmasi bilan tavsiflangan murakkab tizim sifatida ko'radi. Ushbu nazariyaga ko'ra, iqtisodiy jihatdan rivojlangan asosiy davlatlar, ko'pincha savdo bitimlari va xalqaro institutlar kabi mexanizmlar orqali cheikka mamlakatlardan resurslarni ekspluatatsiya qiladi va qazib oladi[4]. Jahon Tizimlari nazariyasi nuqtayi nazaridan JSTni asosiy mamlakatlar o'z hukmronligini saqlab qolish va cheikka davlatlar ekspluatatsiyasini davom ettirish uchun foydalanadigan vosita sifatida ko'rish mumkin. Tanqidchilarning ta'kidlashicha, JSTning savdoni liberallashtirish va bozorga kirishga urg'u berishi, birinchi navbatda, boy davlatlar va transmilliy korporatsiyalarga foyda keltiradi lekin ko'pincha cheikka mamlakatlardagi marginal jamoalar uchun inson huquqlari oqibatlarini e'tiborga olmaydi.

Ushbu tanqidiy nazariyalar JSTning roli va funksiyasi bo'yicha muqobil istiqbollarni taklif qiladi, uning savdoni liberallashtirishga urg'u berish va iqtisodiy manfaatlar inson huquqlarining kengroq maqsadlariga qanday qarama-qarshi bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Olimlarning fikricha, agar JST doirasidagi ushbu tarkibiy tengsizliklarni bartaraf etish uchun jiddiy islohotlar amalga oshirilmasa, uning harakatlari va qarorlari zaif qatlamlar hisobidan kuchlilar manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yishda davom etadi.

Shunga qaramay, JST savdo nizolari doirasida inson huquqlari bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun ba'zi mexanizmlarni taqdim etadi. Masalan, uning kelishuvlari majburiy mehnat natijasida ishlab chiqarilgan tovarlarga tariflar kabi qoidalar orqali muayyan mehnat standartlari muhimligini tan oladi. Bundan tashqari, JST savdo qoidalarida, xususan umumiy istisnolarda, inson huquqlari masalalariga bilvosita tegib, jamoat axloqi va inson salomatligini hisobga olishga imkon beradi.

JSTdan tashqari, turli ikki tomonlama va ko'p tomonlama savdo shartnomalari savdo faoliyati inson huquqlari tamoyillarini hurmat qilish va ilgari surishini ta'minlashga qaratilgan inson huquqlari bandlarini o'z ichiga oladi. Ushbu bandlar mehnat standartlariga rioya qilish, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishni rag'batlantirish majburiyatlarini o'z ichiga olishi mumkin.

Umuman olganda, savdo nizolari va inson huquqlari murakkab va qiyin jihatlarida kesishadi, bu esa iqtisodiy manfaatlar va asosiy inson huquqlari tamoyillari o'rtasida muvozanatni talab qiladi. Iqtisodiy o'sish va savdoning kengayishi jamiyat farovonligiga hissa qo'shishi mumkin bo'lsa-da, ular inson huquqlarining buzilish xavfini ham tug'diradi.

Jahon Savdo Tashkiloti (JST) kabi institutlarni tanqid qiluvchilar iqtisodiy liberallashtirishga urg'u berish inson huquqlarini e'tiborsiz qoldirishiga olib kelishi mumkinligini ta'kidlashadi, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlar uchun. Shu bois, savdo bitimlariga inson huquqlari bandlarini kiritish va korporativ mas'uliyatni targ'ib qilish iqtisodiy taraqqiyotning inson qadr-qimmati va ijtimoiy adolatdan ustun qo'yilmasligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sen, A. (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
2. Akter, N. (2019). Rana Plaza Collapse: A Comprehensive Review. Journal of Disaster Risk Studies, 11(1), 1-11.
3. Wallerstein, I. (1974). The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. Academic Press.
4. Frank, A. G. (1971). Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil. Monthly Review Press.